

SLOBODOU K NESLOBODE

TEODOR MÜNZ, Bratislava

Naša téma hľadanie človeka, je staronová. Už tisíročia sme sami zo seba šokovaní, hľadáme príčiny svojej mimoriadnej špecifickosti, zisťujeme jej obsah a rozsah, hľadáme svoju podstatu, zmysel, historický cieľ svojej existencie a mnoho iných, existenčne a existenciálne sa nás týkajúcich vecí. Potrebujeme to vedieť nielen kvôli ukojeniu svojej zvedavosti, ale aj kvôli nájdeniu správneho, prirodzeného miesta v prírode a spoločnosti. Správneho preto, lebo, ako hovorí profesor Erazim Kohák vo viacerých svojich prácach, odvolávajúc sa na ďalšieho autora, sme exotické, zo svojho prirodzeného prostredia vytrhnuté bytosti. Sme pútnici hľadajúci toto miesto, možno že len stratené, možno že ani nikdy nejstávajúce. No hľadáme ho, chceme ho, a tak aj seba nájsť aspoň v budúcnosti, do ktorej prekladáme splnenie všetkých svojich nádejí, túžob a snov o lepšom, o tom správnom živote. Pretože byť stálym bezdomovcom, stále hľadať a pritom aj padať, do krvi sa udierať, ba aj hynúť – to nie je práve najpríjemnejší údel.

Naša téma je však nevyčerpatelná. Preto by som aj ja chcel zo svojho hľadiska predniesť iba niekoľko poznámok k jednému dielčiemu problému našej špecifickosti, ktorý sa nás týka úplne najbyťostnejšie a riešenie ktorého hľadáme tiež už od pradávna. Je to problém slobody.

Slobodní sme, alebo môžeme byť, len my, hlásame nie bez určitej dávky hrdosti a pýchy, lebo aj slobodou sa povznášame ponad všetko ostatné živočíšstvo. Sloboda je pre nás jednou z najväčších hodnôt, zomierame za ňu v celých dejinách a Hegel urobil vedomie všetkých ľudí o tom, že sú slobodní, cieľom dejín. Problematikou slobody sa zapodievali najvýznamnejší filozofi a podali veľa návrhov, ako dokázať našu slobodu, ohrozovanú toľkými faktormi.

Hoci definícií slobody je viac, zhodneme sa azda v tom, že sloboda je možnosť výberu z viacerých alternatív. A tento výber máme v pravom slova zmysle vskutku len my. Zvíra veľké možnosti výberu nemá. Vedie ho inštinkt, ktorý je vcelku jednosmerný, rytmicky sa opakujúci, strojitový. Naproti tomu my sme azda v každej svojej činnosti mnohosmerní, môžeme ísť viacerými, aj navzájom protichodnými cestami. Príčinou toho je celá naša, vzhľadom na zvíra nielen kvantitatívne a kvalitatívne bohatšia, ale aj rozvoľnenejšia, nespútanejšia, len zbytky strojitovitosti si uchováajúca psychika. Človek môže manipulovať so svojimi inštinktami, vášňami, so svojou predstavivosťou a aj v rozumovom poznávaní má možnosť tvorby rôznych hypotéz, teórií, ba aj právd o tej istej veci. Rozum sa postaral o to, že môžeme pochybovať o všetkom, že nemáme pevné body, miery a váhy, aby som tak povedal. Naša mnohocestnosť a viklavosť, ktorá je aj dielom rozumu, je oproti jednocestnosti zvierat ako roztvorený vejár oproti bodu, z ktorého sa rozbiehajú jeho záhyby.

Sme teda od prírody slobodní, sme vrhnutí do slobody a každým svojím krokom volíme, hovoria niektorí filozofi, najmä francúzski existencialisti. Vcelku však váhame nazvať túto nespútanosť slobodou, lebo dobre vieme, koľko zla nám môže spôsobiť, kým slobodu spájame

len s dobrom a s disciplínou. Mnohocestnosť nemáme v podstate radi, a preto sa dobrovoľne sputnávame prikázaniami, zákonmi, normami, predpismi, chceme byť charakterní čiže vykryštalizovaní a podobne. Tak aj v slobode. Nespútanosť nazývame pejoratívne anarchiou, ktorú vyvoláva naša iracionálna žiadostivosť, a do slobody vpúšťame len rozum, rozumovú úvahu, jednosmerné rozhodnutie, vôľu. Slobodný som, keď sa rozumovo rozhodnem pre jednu z viacerých možností, alebo, ako hovorí zdanlivo ďalšia, menej ľúbozvučná definícia, keď rozumovo spoznám a poslúchnem objektívnu nevyhnutnosť. Zdanlivo ďalšia preto, lebo tu ide len o dve formy tej istej slobody. V oboch prípadoch sme determinovaní – nedeterminovanú slobodu nepoznáme –, v oboch teda poslúchame nevyhnutnosť, ibaže raz osobnú, individuálnu, druhý raz spoločenskú, pre ktorú sa rozhodol celý kolektív, povedzme zákon. Pritom na objektívnej sa môže, ale nemusí podieľať sloboda každého jednotlivca danej spoločnosti.

Dozaista, bez rozumu ani na krok. Žiaľ, zvykneme zabúdať, že ako vie byť rozum jednocestný, tak vie byť aj mnohocestný a navyše neadekvátny skutočnosti a že aj on nám strpčuje radosť zo slobody. Bergson poukázal na to, že rozum, šitý na neživý materiálny svet, nie je schopný poznávať život v jeho špecifickosti. Dnes vieme, že nie je schopný poznávať ani celú neživú materiu. Spomeňme si, na aké problémy naráža v mikrofyzike povedzme s kauzalitou alebo v kozmogónii či v kozmológii, kde stojí často pred nepochopiteľnými čudáctvami, povedzme pred rôznymi formami singularity (veľký výbuch, čierne diery). No problémy má aj so svetom, s ktorým je v každodennom styku, ako to dosvedčujú ostatné prírodné, a najmä spoločenské vedy. Jeho metódou je pokus – omyl a ani zd'aleka nemá spolahlivosť zvieracieho inštinktu, ktorý vraj nahrádza. Nemôžem tu vyratúvať všetky jeho nedostatky, ktorých dnes už poznáme veľa. Niet činnosti ktorejkoľvek našej iracionálnej dispozície, ktorej by sa nezúčastnil, ktorou by sa nedal kúpiť, ktorej by neposlúžil alebo ktorú by naopak svojím zásahom nepreorientoval. To je aj pri slobode veľmi dôležité. Konáme síce z rozumového rozhodnutia, ale je otázkou, čím je determinovaný sám rozum, v čom vidíme svoje dobro, úžitok, prospech. Často v ukájaní inštinktov, vášní a neraz sa svojou slobodou ničíme. Vtedy sa sloboda veľmi nelíši od toho, čo nazývame anarchiou. A predsa, aj anarchisticki sme s pomocou rozumu!

To sú veľmi zložité otázky, do ktorých sa tu púšťať nebudem. Teraz pokladám za dôležité poukázať ešte na to, že rozum buduje na zmysloch a ako taký nepozná nielen budúcnosť, ale pozná veľmi povrchné aj prítomnosť a vnútro samého človeka. Nerozoznáva, čo determinuje jeho, rozum, čo je pre človeka užitočné, dobré. No my sme ustavične na rozum odkázaní, v dôsledku čoho sa rozhodujeme často zle. Zisťujeme to však iba dodatočne, keď sa dostávame do závozu, keď narážame a keď sa sloboda zvráti na neslobodu, ktorá nám môže spôsobiť oveľa väčšie ujmy ako zvieratu jeho nesloboda.

Teda ako keby čosi bolo v celom tomto mechanizme slobody chybné. Na jednej strane si môžeme vybrať najlepšiu zo všetkých možností, na druhej strane nevieme, ktorá je to, a aj pri dobrej vôli narážame, čím často veľmi za slobodu platíme. A nie je to tak iba v malom, v osudoch jednotlivcov, ale aj v osudoch celých historických epoch, pričom slobodne konajú predkovia a trpia za to potomci. Markantné je to pri politickej slobode ako pri základe všetkých ostatných slobôd, ale aj pri iných slobodách, povedzme pri vedeckých, technických, náboženských. Môžeme si síce vydobýť niečo, čo dočasne hodnotíme ako slobodu v porovnaní s tým, čo bolo, ale týmto výdobytkom zároveň navodzujeme aj niečo, s čím sme nepočítali, čo nám v budúcnosti spôsobí nové problémy, ba aj zlá, úpadky, takže dočasná sloboda sa nám zmení čiastočne alebo

úplne na neslobodu. A už znovu stojíme na krížnych cestách a rozmyšľáme, ktorým smerom sa vydať za ďalšou slobodou. Možno, že teraz nám to vyjde.

Veľké vedecké, technické, filozofické a iné hlavy, ktoré zakladali novovek, sa slobodne rozhodli ísť cestou, ktorou išli. Slobodne, čo v tomto prípade znamená, že sa riadili objektívnou nevyhnutnosťou, ktorú prijímali aj subjektívne. Práve táto forma slobody hrala v novoveku veľkú úlohu a nie náhodou ju formulovali jedni z jeho reprezentantov, Spinoza a Hegel. Objektívnou, vedeckou nevyhnutnosťou nás chceli zakladatelia novoveku oslobodiť od nevzdelanosti, povier, predsudkov, od hladu, chorôb, chudoby a iných neduhozov stredoveku. Nevyhnutnosťou bolo podľa nich pestovať vedu, najmä prírodné vedy, objektívne poznávať prírodu, poslúchať jej zákony, stať sa jej pánmi, a tak sa voči nej aj oslobodiť. Lebo, ako to povedal už na začiatku v skratke Bacon: prírodu môžeme premôcť len poslušnosťou.

Stalo sa. Poznávali a poslúchali sme, vedením sme získali moc, ako nám to radil tiež Bacon, premohli sme prírodu, opanovali sme ju. A výsledok? Nepochybne sme v nejednej súvislosti slobodní a slobodnejší než stredovek. Ale táto sloboda nám horkne v ústach, keď si uvedomíme, čo všetko nám priniesla a o čom nemali jej predbojovníci ani tušenia. Vyliečili sme sa z jedných chorôb a nadobudli sme druhé, výstižne nazvané civilizačnými, jedni zbohatli, druhí ešte viac schudobneli, zbavili sme sa starých povier a predsudkov, povedzme náboženských, a získali sme nové, vedecké. Pritom naši predkovia to mysleli dobre a aj my sme to mysleli dobre, ale zlyhal rozum, lebo zle predvídal, s množstvom nových faktorov nepočítal. Rozum veľkých mysliteľov bol geniálny v poznávaní daného stavu, empirie, no predvídal tak zle, ako aj rozum obyčajného človeka. Ešte v polovici nášho storočia sa sotva vedelo o blížiacей sa ekologickej kríze. A spomeňme si na jadrových fyzikov, dnes už ľutujúcich, že nám dali do rúk možnosť uvoľňovať atómovú energiu.

Dozaista sa dá namietnuť, že náš rozum zvädzali z cesty rôzne záujmy, city, vášne, že aj on podliehal predsudkom, ktorých máme aj my dosť, a aj iným iracionálnym faktorom. Ako som už povedal, tieto faktory zvädzajú rozum vždy, kupujú si ho, často im sám pomáha proti svojim vlastným triezvym rozhodnutiam a pracujú aj v najdesubjektivizovanejšej vede. Myslím si však, že aj keby bol rozum akokoľvek „čistý“, je principiálne neschopný poznávať budúcnosť a zabezpečiť nám takú slobodu, akú si od neho sľubujeme. Freóny nám dala do rúk objektívna veda, urobila nás s ich pomocou vo viacerých súvislostiach oproti minulosti slobodnými, no keď sme objavili ozónovú diery, naša sloboda sa zrazu zvrátila na životnebezpečnú hrozbu. Dostali sme sa do závozu. Podobne keď nám vybuchla prvá atómová elektráreň. Dá sa povedať, že vedecky sme slobodní aj naďalej, lebo zákony výroby freónov sme spoznali správne a vedecké zadosťučinenie nám z toho zostáva. Ale prakticky? Rozum a slobodu nemáme len pre teoretické, ale najmä pre praktické poznanie. A tu sme už prestali byť slobodní. Pritom netreba hovoriť o tom, že nevyhnutnosť môže byť spoznaná aj mylne. Vieme, že aj marxizmus prijímal slobodu ako spoznanú a poslúchanú nevyhnutnosť. Vieme však aj to, aká to bola nevyhnutnosť a ako v histórii dopadla, hoci pre presvedčených marxistov bola skutočnou slobodou. História ju zavrhlá, aspoň nateraz. Situáciu totiž komplikuje aj to, že terajší omyl sa zase raz môže stať pravdou a nesloboda slobodou. Vývoj naskrze nejde len dopredu, ale aj dozadu, opiera sa o rehabilituje aj staré omyly a neslobody. Nie je tajomstvom, že mnohí ľudia, a nielen u nás, túžia po bývalom komunizme, lebo sa v ňom cítili – a dovoľujem si tvrdiť, že teda aj boli – slobodní, kým demokracia ich desí. Naša súčasná situácia je vôbec peknom ilustráciou toho, že sloboda je

ťažké bremeno a že občan sa slobodne rozhoduje občas na škodu nielen svoju vlastnú, ale aj mnohých spoluobčanov. Jeden chce takú či onakú totalitu, diktatúru, druhý chce stáť na vlastných nohách. Všetci sa riadia svojím rozumom a záujmami, ktoré sa navzájom rozchádzajú.

Keď sa dívam na slobodu z tohto zorného uhla, javí sa mi jej zisk pre človeka ako otázný a pýtam sa, či vyhnanie do slobody nebolo zložkou onoho vyhnania človeka z raja. Všeobecne sa týmto vyhnaním myslí strata predľudského, zvieracieho stavu, ktorému nevedome závidíme jeho jednoduchosť a bezstarostnosť, hoci mu ju imputujeme len my. Zvieratú sa o život stará inštinkt, ktorý ho pomerne spoľahlivo vedie nielen prítomnosťou, ale zabezpečuje mu aj budúcnosť. A keď uvážim, že sa jeho správanie selekciou nastavilo na najvhodnejšiu mieru, tak mu musím vsuktnúť závidieť, lebo naša zneistenosť, mnohocestnosť a strokotateľnosť vôbec nenasvedčujú tomu, že sa správame vyselektovane, skôr naopak. Zišli sme z pôvodnej cesty a vydali sme sa na cesty rizika a potenciálnych neúspechov. Hynieme nielen ako jednotlivci, národy, ale aj ako celé civilizácie, ktoré sa skôr či neskôr po rozkvetu, po slobode dostávajú do závozu. Niektoré civilizácie išli inou cestou a prípadne si z tých odumretých niečo osvojili. V niečom na svoj úžitok, v inom na svoju škodu. Ak sme donedávna osvietensky oslavovali starogrécku vedu, filozofiu a vôbec celú kultúru, na ktorú sme nadviazali, dnes je táto istota spochybnená. Totiž práve naša racionalita a racionálnosť sa stávajú záťažou nielen pre našu bielu civilizáciu, ale aj pre ostatné, ktoré idú za nami ako osy za medom. Sami už uvažujeme o postmoderne, kde sa má všeličo radikálne zmeniť. Či sa to osvedčí, to zase ukáže len budúcnosť.

Skutočne si myslím, že vzhľadom na svoj niekdajší zvierací stav, ak vôbec niekedy existoval, ak nie sme od začiatku tápajúcimi tvormi, sme zišli nadol. Postaral sa o to nielen náš rozum, ale náš duch vôbec, na ktorý sme tiež takí hrdí, no ktorý nám práve roztvoril onen vejár tisícich ciest a zhrbil nás pod krížom Golgoty. Prirodzene, nemá zmysel žiaľovať nad tým, čo bolo, čo sme prípadne stratili, a túžiť vrátiť sa späť. Sme skrz-naskrz ľudia, nie je v nás už nič zvieracie, ale všetko len ľudské – aj to, čo nazývame zverským – a na svoj osud sa nielen sťažujeme, ale ho aj milujeme. Ved' túžime byť nesmrteľní! Máme v ňom aj úmerne veľké radosti a šťastia, ktoré zviera nepozná. Sme prispôsobení na prekonávanie rôznych nepohôd nášho života, sme vôbec bytosti do najväčšej nepohody. Dlhodobé šťastie neznášame a robíme všetko pre to, aby sme si ho odohnali. A tak milujeme aj svoju slobodu so všetkými jej negatívami. Je predsa výrazom našej mnohostrannosti a potreby jej prejavovania sa, bez ktorej by sme boli ako vtáci bez krídiel. A nedá sa povedať, že táto sloboda je len fikciou, lebo sa môže zvrátiť v neslobodu. Je skutočnosťou, aspoň dovtedy, kým nezbadáme, že jej rastú rožky a kopytá. Vtedy sa vynoria protirečenia, konflikty, ktoré musíme prekonať, lebo žiadne konflikty natrvalo neznášame. V tom je hybný moment nášho vývoja, hoci si netrúfam povedať, že aj pokroku.

Sloboda a nesloboda sú našim údelom tak ako deň a noc a niet výhladov, že by sa to malo zmeniť. A keďže si myslím, že zlo je vždy úmerné dobru, neverím ani, že miera našej slobody sa v dejinách zväčšuje. Veril tomu Hegel, ktorý mal to šťastie, že ako apoštol svetového ducha vedel, kam smeruje vývoj. Ja to neviem. A na rozdiel od Hegela si nemyslím, že na začiatku dejín bol slobodný len jeden, totiž orientálny despota, že neskôr boli slobodní viacerí, aténski a rímski občania a že len na konci budú slobodní všetci. To je aristokratické chápanie slobody, vyhradzujúce všetko najlepšie len pre tých posledných, inak dosť bežné. K podobnému sa z novších autorov hlási napríklad Fromm. Úplne slobodní budú ľudia vraj vtedy, keď sa stotožnia so svojou podstatou uskutočňujúcou sa v dejinách. Ja som plebejec a demokrat a mys-

lím si, že slobodní sme vždy všetci podľa úrovne svojho rozumového poznania. Aj staroveký otrok bol slobodný, kým bol so svojím stavom rozumovo vyrovnaný a záujmovo spokojný, kým nevidel nič iné, pre neho lepšie. V *Starom zákone* sa stretávame s prípadmi, že otrok prepustený Židmi na slobodu si hľadal nového pána. A keď Mojžiš vyviedol Židov z egyptského otroctva, začali reptáť, lebo na púšti sa nemali tak dobre ako v Egypte.

Všetci sme vždy slobodní, lebo taká je už naša, vôbec nie stratená, ale vždy v nás prítomná, podstata. Ako sa však mení naše rozumové poznanie, ktoré jediné sa v nás, myslím, vyvíja a dáva vždy novú náplň našej psychiky, ako sa teda s rozumom menia naše pohľady na veci a záujmy, tak sa nám naše slobody stávajú neslobodami a hľadáme si nové. Tak hľadáme aj pravdu, dobro a krásu. Musíme ich hľadať, aby sme sa zbavili nepravd, zla a ošklivosti, na ktoré sa nám zvrhávajú. Viera, že raz dospejeme k akýmisi len pozitívnym a absolútnym hodnotám, je práve vierou v naše prepočítanie, a nie vierou v nájdenie našej podstaty, je vierou v obnovenie strateného raja, áno, podľa mňa vierou, že sa na ľudskej úrovni akosi vrátíme do onoho rajskeho zvieracieho stavu, kedy už pôjdeme zase len jednou cestou, ba vlastne už zase nepôjdeme nikam, lebo čas, vývoj sa zase zastaví a nebude už treba o ničom rozmýšľať, rozum bude zase zbytočný. Akokoľvek by som si osobne tento stav želal, viem, že nikdy nenastane, že zostaneme len ľuďmi, čo budú trvalo bojovať medziiným aj o svoju slobodu a čo nikdy svoj kríž z pliec nezhodia.

PhDr. Teodor Münz, CSc.

Vansovej 5

811 03 Bratislava

SR